

BOGOLY JÓZSEF ÁGOSTON

Tolnai Vilmos, Az ember tragédiája első kritikai kiadásának létrehozója

Századunk első harmadának irodalomtörténszi teljesítményei a magyar irodalomtörténet-írás története számára sok méltánylást érdemlő, kutatásra, értelmezésre, értékelésre váró mozzanatot tartogatnak még. Ezen időszakból, e körbe tartozik Tolnai Vilmos irodalomtörténszi, filológusi munkássága is.

A Tolnai Vilmos Madách-képének kialakulását befolyásoló tényezők között nem csak mentalitásának, világképének meghatározó elemeit, filológiai érzékét, tényföltáró hajlamát, hanem a századutó és a századelő magyar irodalomtörténetírásának szellemi örökségét is számításba kell vennünk. Mielőtt Tolnai Madáchcsal foglalkozó munkáiról szó esnék, egy-két ponton vázlatosan, máshol távolról, csak a kontúrok mentén haladva, a kérdéskör tudománytörténeti előzményei közül is érintünk néhányat.

A tizenkilencedik század második felében keletekezett művek közül *Az ember tragédiája* az, amelyet a legtöbbet és legkülönbözőbb megközelítésekkel vizsgált irodalomtörténetírásunk és irodalmi kritikánk a századvégen és a huszadik század első harmadában.¹

E vonatkozásban az első jelentős mozzanat összetevőit Arany János méltányoló fölismerése, megjelentetést javasló szava, a szöveggondozásban is odaadó segítőkészsége és a Kisfaludy Társaság-beli bemutató beszéde adta.² Greuss Ágost titkári jelentése is elismerően szólt a *Tragédiáról* a Kisfaludy-Tár-

¹ Madách főművének egykorú fogadtatástörténetére vonatkozóan vö: HORVÁTH Károly: *Az ember tragédiája és a korabeli kritika* = ItK 1989. 5–6. 530–557. Vö. még: KÁNTOR Lajos: *Százéves harc „Az ember tragédiája”-ért*. Bp. 1966.; *A század első negyedéig terjedően áttekinti a Madáchcsal foglalkozó szakirodalmat*: VOINOVICH Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Bp. 1922. 569–591. Madách életművének kutatási irányairól, az újabb megközelítések, az eszmetörténeti, poétikai, mentalitástörténeti, értékszerkezeti és bölcséleti kérdésfeltevések szükségességéről, az életmű kutatásának újabb fázisáról: NÉMETH G. Béla: *Az életműkutatás új korszaka előtt* = Magyar Hírlap 1973. 18. (jan. 19.) 6.; Uő: *Két korszak határán. Madách évfordulójára* = It 1973. 4. 851–882.; *A kutatás- és kiadástörténet legújabb eseménye, a legutóbbi Madách-kiadáshoz írt bevezetés*: HORVÁTH Károly – KERÉNYI Ferenc: *Bevezetés. In: Madách Imre válogatott művei*. Bp. 1989. 7–10.; Uők: *Jegyzetek. Az ember tragédiája*. Uo. 410–412.

² Vö. ARANY János: *Madách bevezetése a Kisfaludy-Társaságban*. In: *Arany János válogatott művei IV. Tanulmányok – Cikkek – Levelek*. S. a. r. BARTA János. Bp. 1953. 324–326.; HORVÁTH Károly: *Az ember tragédiájának keletkezése. Fogadtatása. Arany János szerepe*. In: HORVÁTH Károly: *Madách Imre*. Bp. 1984. 157–163.; KÁNTOR L.: *i. m.* 12–14.

saság 1862. évi közgyűlésén.³ Ez évben még Szász Károly méltatta Madách drámái költeményének bölcséleti értékeit Arany folyóiratában, a *Szépirodalmi Figyelő*ben. Igaz, Szász Károly értékelése nemcsak pozitív elemekből állt, a mű költői kidolgozottságában általa észlelt hiányosságra is rámutatott.⁴ Eredetileg Salamon Ferenc akart írni a drámái költeményről, de a műben talált Faust-reminiszcenciák miatt tervéről lemondott.

Arany János is, Gyulai Pál is a *Tragédia* eredetisége mellett foglalt állást. Arany egyik Szász Károlyhoz írt — Tolnai Vilmos által egyik cikkében idézett — levelében olvashatjuk.

„[...] Salamonnak a Faust-reminiszcenciák okoztak scrupulust. Én úgy látom, hogy itt a felfogás egészen eredeti — s Gyulai azon csodálkozik, hogy ennyire tudta kerülni a Faust-reminiszcenciákat, holott az impulstus onnan vette Madách.”⁵

A *Tragédia* értelmezői közül figyelemre méltó a filozófus Erdélyi János véleménye. Ő Lucifer alakjában látta azt a dinamizáló erőt, amely megszerkeszti Ádám bölcséleti értelemben vett evilági küzdelmeit és tragédiáját.⁶ A magyar irodalom *kistükrében* Beöthy Zsolt a művészi értékeket hangsúlyozta a műben, a költőt és a gondolkodót állította párhuzamba egymással — addigi irodalmunk fejlődéstörténetében Madáchot tartotta legnagyobb bölcséleti költőnknek.⁷ A *Tragédiát* magyarázó, módszeresen elkészített, a keletkezési sorrend szerint első összefoglaló munkát a századvégen Morvay Győző írta.⁸ Bayer József a századutón megjelent, a magyar dráma történetét két kötetben egybefoglaló monográfiája már irodalomtörténeti értékének megfelelő kitüntetett figyelemmel és jelentőségadással tárgyalja *Az ember tragédiáját*.⁹ A századvég és az első századnegyed időszakában a Madách-kérdés körüli eszmetörténeti és bölcséleti szempontú irodalomtörténeti vizsgálatok kezdeményezői és megalapozói közé tartoznak a már említett Erdélyi János mellett Palágyi Menyhért, Alexander Bernát, Pauler Ákos, valamint teológiai oldalról Ravasz László és Prohászka Ottokár. A pedagógiai gondolkodástörténeti aspektust alkalmazók közül pedig Kármán Mór.

³ Vö. GREGUSS Ágost: *Titkári jelentés a Kisfaludy – Társaság XII-dik közülésében 1862. február 6-dikán* = Kisfaludy – Társaság Évlapjai, Új folyam, I. köt. 1860/62 – 1862/63. 13–31.; KÁNTOR L.: *i. m.* 15–18.

⁴ Vö. SZÁSZ Károly: *Az ember tragédiájáról* = *Szépirodalmi Figyelő* 1862. 2. évf. 228–231, 244–246, 260–262, 275–277, 293–295, 308–310, 324–326, 339–342.

⁵ TOLNAI Vilmos: *Adalék az Ember Tragédiája és Faust viszonyához*. In: *Philológiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről. (Heinrich Emlékkönyv)* Szerk. GRAGGER Róbert. Bp. 1912. 287.

⁶ Vö. ERDÉLYI János: *Madách Imre: Az ember tragédiája*. In: *Erdélyi János válogatott művei*. Vál., a szöveget gond. és a jegyz. összeáll. T. ERDÉLYI Ilona. Bp. 1986. 580–612.

⁷ Vö. BEÖTHY Zsolt: *A magyar irodalom kistükrében*. Bp. 1896. 165–166.

⁸ Vö. MORVAY Győző: *Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához*. Nagybánya, 1897.

⁹ Vö. BAYER József: *A magyar drámairodalom története. A legrégibb nyomokon 1867-ig*. 2. köt. Bp. 1897. 315–371.

A Madách-kérdéskör tudománytörténeti előzményeinek tárgyas föltárása, megismerése és földolgozása Tolnai Vilmos számára elsődrendűen fontos feladatnak számított. A már említett szerzőkön kívül a *Tragédiát* és Madách személyiségét elemzés tárgyául választó irodalomtörténészek közül Riedl Frigyes, Voinovich Géza, Kardeván Károly, Kristóf György, Várdai Béla, Császár Elemér, Négyesy László, Mitrovics Gyula és a szellemtörténeti és karakterológiai szempontot alkalmazó fiatal Barta János álláspontjával szembesítette saját fölfogását.

A korszak irodalomtörténésze számára a Madách-probléma különösen sok érdekesítő kutatási lehetőséget rejtett. Egy filológusi beállítottságú kutatóra pedig e területen a szövegkritikai kiadás előfeltételeinek megteremtése és a kritikai igényű szövegkiadás létrehozásának nem kis feladata várt.

A Madách-probléma alapos, tárgyas föltárása közben elgondolásaival a következő kérdéskörök feldolgozásához kapcsolódott Tolnai Vilmos: a *Tragédia* viszonya a *Faust*hoz, az eredetiség kérdése; Madách pesszimizmusa; a *Tragédia* szerkezete; a *Faust* és *Az ember tragédiája* közötti különbség a férfi és a nő viszonyának szempontjából; az anyaság szerepe a műben; a kritikai szövegkiadás kérdése. A fől sorolt kérdéskörök mindegyikét külön dolgozatban tárgyalta, vagy egyik munkáján belül a megjelölt témát kiemelten vizsgálta.

Forráskutatói módszerével a londoni színt és a falanszter jelenetet külön elemezte, s ugyanígy földerítette a római szín forrásait is. Weber *Demokritos* ának Madáchcsal kapcsolatos hatástörténetéről készített filológiai dolgozatot. A *Haagsche Courant* című lapban a külföldi közönségnek mutatta be Madáchot. Kritikákat írt a Madáchcsal foglalkozó könyvekről. Kapcsolattörténetet, hatástörténetet kutatott.¹⁰ Részletkutatói ambíciójának érzékeltetésére példaként említjük, hogy kronológiai és keletkezéstörténeti vizsgálatot végezve korrigált egy előző fölfogást, és filológiai módszerével kimutatta: még ha van is gondolati rokonság a két mű között, Madách *Civilizátor* című arisztophaneszi komédiája nem Széchenyi *Blickjének* közvetlen hatására keletkezett.¹¹

Adalék Az ember tragédiája és Faust viszonyához című, a *Heinrich Emlékönyvben* közölt tanulmányában Madách művének önállósága mellett érvel. Itt említi Tolnai, hogy az eredetiség vonatkozásában a korábbi magyar és külföldi értékelések a Faust-reminiszcenciák jelenlétének okán nem egyszer kétkedőek voltak, Faust-utánzatnak tartották a *Tragédiát*. Főleg a művet német fordításban megismerő irodalmi értelmiségi olvasó véleménye lehetett, s volt ez utóbbi. Könnyen belátható, a helyzet nem volt kedvező. A leginkább elterjedt német nyelvű fordítást készítő Dóczy Lajos ugyanis nem tudott igazán elszakadni Go-

¹⁰ Vö. KOZOCSA Sándor: *Tolnai Vilmos irodalmi munkássága* = Bibliográfiai Füzetek 1. Bp. 1940.

¹¹ Vö. TOLNAI Vilmos: *Madách és Széchenyi* = ItK 1931. (41. évf.) 53–54.

ethe *Faustjának* nyelvezetétől, s ezzel a fordító a német olvasó előtt a *Tragédiát* így még inkább a *Faust* árnyékában láttatta.¹²

Az eredetiség kérdését illetően Tolnai újra a tizenkilencedik századi mesterek, Arany és Gyulai álláspontjára visszatérő irodalomtudományi vélekedésnek adott hangot:

„[...] Madách műve sem másolata, sem gyenge utánzata *Faustnak*; mások belső és külső forrásai, mások indítékai, más a célja is, amit Madách *Faust*-ból vett, azt tudatosan vette s a maga művének céljához képest más értelemmel, mint bármely más nagy művész a múlt alkotásaival, vette belőle azt, amire szüksége volt: Rien n'est usé pour le génie.”¹³

Faust küzdelmét Tolnai egy kiváló egyén törekvéseként értékeli, Ádám folytonos harcát pedig így jellemzi: „az emberi fajnak örök vívódása az egyénnek és köznek összeütközéseiben.”¹⁴

Számos értelmezésbeli konvenció és egykori beidegződés tartja magát a Madách-szakirodalomban. Ezek közül az egyik: a költő és a gondolkodó kettéválasztásának szokása az irodalomtörténeti köztudatban. Tolnai számára a költő többet jelentett a gondolkodónál. A Madách-kérdéskörben megszerzett jártasság, a tudománytörténeti előzményként megismert szakirodalmi vélekedések mérlegelése csak jobban megerősítette abban, amit már a *Tragédiával* kapcsolatban gyermekkorra óta érzett:

„nem fojthatom el gondolatomat, mely a gyermekkor homályos érzése óta bennem benső meggyőződésé vált, hogy Madáchot, legnagyobb tekintélyeinkkel szemben is, nagyobb költőnek tartom, mint gondolkodónak”.¹⁵

A gondolkodót és a költőt Tolnai is kettéválasztotta, viszont jól ismerte e kettéválasztás hátrányait is. Helytelenítette, hogy az elemzők a *Tragédiát* sokszor nem költészetesztétikai, poétikai önelvűsége szerint szemlélték, megközelítéseiket külsődleges gondolkodástörténeti és nem pedig irodalomesztétikai szempontok vezették. Tolnai többször megemlíttette:

„hibának vélem, hogy igen sokak szemében a gondolati tartalom elhomályosítja költői jelességeit, melyeket, a maguk nemében nemcsak a magyar, hanem a világirodalom szempontjából is páratlanoknak tartok.”¹⁶

Ha alkalmazkodik is az értelmezésbeli konvencióhoz, ha a Madách-kép két fő alkotóelemének látta is a gondolkodó és a költő világát, akkor sem törekszik kizárólagosan csak költőként értékelni Madáchot. Csak éppen nem a *Tragé-*

¹² Vö. TOLNAI V.: *i. m.* 1912. (1. az 5. sz. jegyzetet) 287–292.

¹³ TOLNAI V.: *i. m.* 1912. (1. az 5. sz. jegyzetet) 288.

¹⁴ TOLNAI V.: *i. m.* 1912. (1. az 5. sz. jegyzetet) 290.

¹⁵ TOLNAI Vilmos: *Barta János: Az ismeretlen Madách* = ItK 1931. (41. évf.) 240.; Vö. még: KÓHALMI Béla: *Tolnai Vilmos* [olvasmányairól] In: *Új könyvek könyve*. 173 író, művész, tudós vallomása olvasmányairól. Összegyűjt. és bev. ell. KÓHALMI Béla. B. 1937. 347.

¹⁶ TOLNAI Vilmos: *A Madách- „kérdés” körül*. In: *Emlékkönyv Berzeviczy Albert úrnak..* Bp. 1934. 229.

diában rejlő eszmei tartalmak elemzését tartotta a Madách-kutatás elsőrendű feladatának.

Azt a növekvő elismerést, melyet Madách főműve magának a harmincas évekre a világirodalomban fokról-fokra lassan kivívott, Tolnai elsősorban nem a *Faust*tal való rokonsággal magyarázta; remélte: *Az ember tragédiáját* nemcsak a *Faust* szempontjából ítélik meg. Hitte:

„a közeli jövőendő Madách helyét Goethe és Byron mellett fogja kijelölni, minek eddigi akadályá talán némi féltékenység volt. Pedig a fiatalabb lángelme nem ronthatja le az idősebbnek nagyságát.”¹⁷

A Madách-„kérdés” körül címmel Tolnai saját fölfogását összegző dolgozatot közölt az 1934-ben megjelent *Berzeviczy Emlékkönyv*ben. A széles körben elterjedt, a pesszimizmus problémájával foglalkozó irodalomtörténeti és eszmetörténeti megközelítéseknel Tolnai Vilmos fontosabbnak tartotta a *Tragédia* költészeti értékeinek föltárását és elemzését. E tekintetben Madách költői, művészi értékeinek hangsúlyozásával fölfogása az Arany János és Beöthy Zsolt által már korábban megjelölt irányban mélyült el.¹⁸

A pesszimizmus kérdésköre folytonosan jelen van a Madáchról szóló értékelésekben. Madách pesszimizmusának életbölcseleti elemeit és egyéniségének jellegét Tolnai is vizsgálta, mert úgy vélte, itt korrigálni, kiegészíteni is tudná a korábbi eredményeket. A költő életéből és a *Tragédiából* származtatott érveit a *Berzeviczy Emlékkönyv*ben megjelent dolgozatában fejtette ki.

A *Tragédia* szerkezetében mindvégig megnyilvánuló poétikai tudatosságra ugyancsak ebben a dolgozatában hívja föl a figyelmet. Tolnai színekre bontva föltárta a műben rejlő struktúrát, külön táblázatba foglalva rekonstruálta a *Tragédia* tervrajzát, amely az ő szavait idézve: „egy mély ihlettel készült építészeti remek benyomását kelti.” A szerkezetet Tolnai a mű esztétikai értéktényeként kezelte, s az elemzésben a szerkezet figyelembevételével járt el. Ellentétben Voinovich Géza véleményével, Tolnai külön szükségesnek tartotta a „keret” megnevezést, hiszen a *Tragédia* elején és végén egyazon forrásból, a *Bibliából* származó gondolkodástörténeti eszme- és érzéskincs érvényesül, keretezvéen a kompozíciót. A szerkezet belső arányai szerint vizsgálja, hogy miként jeleníti meg a színekben Madách a gondolatok, eszmék és érzelmek ellentétét, harcát és történelmi áramlását.¹⁹

A férfi és a nő viszonyának szempontjából Tolnai a *Faust*ot is összehasonlította Madách művével. Faust magatartásában a küzdés folyamatát a kiváló egyed, az egyén harcaként értelmezi, s megkülönbözteti Ádám alakjától. Mert Tolnai szerint Ádám nemcsak az értékcélokért küzdő egyedi ember, hanem az

¹⁷ Uő. *uo.*

¹⁸ A Madách-kutatás jelenlegi helyzetéből fakadóan is az esztétikai irányú kutatások igénye változatlanul fölmerül.

¹⁹ TOLNAI V.: *i. m.* 1934. (I. a 16. sz. jegyzetet) 231.

emberi faj örök küzdelmét hordozó egyéniség is egyúttal, s személyében Madách az egyén és a köz ismétlődő összeütközéseit is megjeleníti. Amíg Ádám életében Évának középponti kulcsszerepe van, addig Faust célkitűzéseiben a nőnek, Gretchennek is csak alárendelt epizód szerep jut.²⁰

Az *ember tragédiája* elemzése során a férfi és a nő kölcsönviszonyát illetően Tolnai Vilmos az egymásra utaltságban látja azt, ami lényegileg összekapcsolja a két nemet. Értelmezése szerint a két nem egymás mellé rendeltségének érzékeltetésével Madách az ember valóságos fogalmának egyetemleges érvényű természetrajzát nyújtja.

„Éva anyasága megdicsőülés, Ádámnak s az egész emberi fajnak megváltása; az Úr fegyvere, mellyel az ellene támadt Lucifert porba sújtja. [...] Íme *Az ember tragédiájának* a nő nem epizódja — mint *Faustnak* — hanem egyik alkotó tényezője; mint szerelmes, hitves és anya részese Ádám küzdelmeinek. Ő az, aki Ádámon a legmélyebb sebeket ejti, de egyszersmind az is, aki meggyógyítja nemcsak ezeket a sebeket, hanem azokat is, melyeket Ádám az élet harcaiban kap.”²¹

Ádám magatartásában a választott célérték jegyében való szenvedésekkel teli küzdelem szituációkon átmutató jelentőségét emeli ki Tolnai. Arra is külön figyelmet, hogy a személyiségjegyek bemutatása terén Éva magatartásának ábrázolásában Madách az egyéni karaktervonások egyes szituációktól függő kibontakozását következetesen végigviszi.

A Madách-kérdéssel foglalkozó könyvkritikák közül Barta János *Az ismeretlen Madách* című 1931-ben megjelent művét bíráló Tolnai-írást szükséges még említenünk.

A konzervatív szemlélethez hű Tolnai Vilmos a szellemtörténeti módszerre fogékony és az egzisztencializmus lélektanából merítő fiatal Barta eljárását az *Irodalomtörténeti Közlemények* lapjain bírálta. A gondolkodásbeli és irodalomtudományi paradigmaváltás időszakának egymástól eltérő, egymással szembeeső értéktényei nyilvánulnak meg ebben a kritikában.

A szellemtörténeti módszert alkalmazó Barta karakterológiai megközelítésének tudománytörténeti előzményei természetesen Tolnai számára ismertek voltak. Josef Utitz *Charakterologie* (1925) című tanulmánya alapján már jól meg tudta ítélni e módszer hatékonyságát és irodalomtudományi alkalmazhatóságáról is kialakult a véleménye. „Nem az irodalmi alkotás magyarázata tehát a cél, hanem belőle és általa az alkotó »személyisége«.” — írta a Barta célkitűzését megérteni óhajtó Tolnai Vilmos.²²

Barta művéből Tolnai azokat a megállapításokat gyűjtötte össze, idézte és kifogásolta, ahol a szerző állítólagosan a tagadás szellemében járt el, ahol tu-

²⁰ Vö. TOLNAI V.: i. m. 1912. (I. az 5. sz. jegyzetet) 287–292.

²¹ TOLNAI V.: i. m. 1912. (I. az 5. sz. jegyzetet) 292.

²² TOLNAI V.: i. m. 1931. Barta könyvéről (I. a 15. sz. jegyzetet) 237.; Barta János Madáchról szóló művének egykorú értékelésére vonatkozóan I.: SCHÖPFLIN Aladár: *Az ismeretlen Madách. Barta János tanulmánya* = Nyugat 1931. II. 48–49.

datos életerv nélküli, felületes személyiségnek, csonka egyéniségnek mutatja be Madáchot. Elfogadhatatlannak tartotta Barta azon beállítását, miszerint Madáchot nem a műösztön, hanem az életösztön sarkallta alkotásra. A Barta által megalkotott személyiségképben Madách nem született költő, s nem is gondolkodó. Tolnai ezt a fölfogást elveti. A német romantikán, valamint Dilthey, Eduard Spranger és Heidegger gondolatvilágán iskolázott Barta értékelési kritériumai Tolnai Vilmos számára túlságosan elméletieknek tűntek. Barta kategóriákban gondolkodását, módszerét, elméleti alapú individuálpszichológiai következtetéseit ironiával szemléli.

Katona Lajos egyik mesterének, a grazi Schuchardtnak idézi kedvenc mondatát: „Was nicht in die Theorie passt, wird einfach unterdrückt.” Teoretikus hajlamú fiatal pályatársa módszerére vonatkoztatja Schuchardt kijelentését, s úgy véli, hogy a Barta-féle megoldás sem mentes ettől a hibától. Madách problematikus személyiségének éles megvilágítását, esetlegességének bemutatását Tolnai nem szívesen veszi. Hisz ő úgy tudja és érzi, hogy „ily módon emberileg tökéletes személyiség még nem élt a föld göröngyén, s nem is fog élni soha.” Láthatjuk, Tolnai is elfogult volt. Ellenvéleményének hangoztatása mellett azonban méltányolta és gondolatébresztőnek tartotta Barta János Madáchról szóló könyvét.²³

Két egymástól eltérő esztétikai értékvilág és gondolkodásmód, a szellemtörténeti irány és a kései magyar pozitívizmus szembesült itt. Amikor Barta módszeresen fölbont és analizál, ismeretkritikát alkalmaz, akkor Tolnai ezt sokszor a pozitívum kerülésének, s a tagadás szelleméből fakadó magatartásnak tartja.

Az előző időszak kezdeményeit folytatni kívánó magyar kései pozitivistá irodalomtudomány nem kevés feladatot örökölt a századvég és századforduló korától. Még a húszas években is, bizonyos irodalomtörténeti, filológiai alapfeladatok megoldását csak a pozitívizmuson iskolázott nemzedék tagjaitól lehetett várni. A magyar irodalmi szövegfilológia területén különösen sok volt még a végeznivaló, a tornyosuló probléma, a beváltatlan ígéret.

Klasszikusaink alkotásai közül Madách *Az ember tragédiája* című műve egyike volt a leginkább szöveggondozásra és kritikai kiadásra szorulóknak.

Tolnai Vilmos ezen a területen is az alapp probléma megoldására irányította figyelmét. Vállalása és célkitűzése nem kevesebb, mint a *Tragédia* szövegromlási folyamatának megállítása, a hiteles szöveg megállapítása és kritikai igényű kiadása volt.

Most pedig vessünk egy pillantást a filológiai akribia Tolnai-féle műhelyében folyó munkára. Textológiai eljárásai során vajon mi volt Tolnai Vilmos számára a kiindulást biztosító alap? Az „ultima manus” klasszikus szempontja szerint járt el, s a még Madách életében megjelent és még a szerző által javíthatónak

²³ A két közbeékelt rövid idézet helye: TOLNAI V.: *i. m.* 1931. Barta könyvéről (l. a 15. sz. jegyzetet) 240, 238.

tekintett 1863-as kiadású szöveget vette alapul — egyrészt. Másrészt viszont, s elsődleges fontosságuként kezelve, az eredeti, autográf kéziratot vizsgálta meg. A szöveggondozás munkáját végző Tolnainak ez esetben nem kellett óriási akadályokat leküzdenie, mert a *Tragédia* szövege egyetlen, sajátkezü írással készült kéziratban maradt fenn. A mű előzetes tervvázlatát közbeszúrt javításai által sűrűn tarkított apró papírszeletkékre írta Madách. Főművének tényleges fogalmazását 1859. február 17. és 1860. március 26. között folyamatosan készítette el. Mikrofilológia kutatással a fogalmazvány betűinek vonalkiterjedését is vizsgálta Tolnai. Megállapítása szerint írás közben Madách kilenc lúdtollat használt föl. Az autográf kéziratot Tolnai körültekintően szembesítette az előző kiadások szövegeivel.²⁴

Figyeljünk még a továbbiakban *Az ember tragédiája* kéziratának sorsára, a szövegromlási folyamat szempontjából nem elhanyagolható kiadástörténeti körülményekre. A kéziratot a munka befejeztével maga Madách már nem tisztázta le. Ezt a le nem tisztázott, autográf betoldásokat és javításokat is tartalmazó, de 1860. március 26-án befejezett formájában már teljesen kész művet Madách Arany Jánoshoz juttatta el. Arany a kéziratlapokon körültekintő gondossággal és kellő megkülönböztető jelzéseket alkalmazva tüntette föl saját javításait, módosító javaslatait. Ezen megjegyzéseit és módosításait a szerző messzemenően méltányolta és köszönettel vette. Ezek a javítások Madách főművének első kiadásában már helyet kaptak.

Az első kiadás számára a *Tragédia* szövegét Arany János készítette elő, a sajtó alá rendezés munkálatait is ő végezte el. A nyomda részére is ő látta el utasításokkal a kéziratot 1861 őszén, s a levonatot is Arany javította. Ahol szükségesnek mutatkozott, ott Arany egységesítette Madách helyenként archaikus helyesírását is. Arany mellett Madách még barátja, Szontágh Pál javaslatai alapján is végzett apróbb javításokat a kéziratban. Az Arany János által sajtó alá rendezett első kiadás 1862 januárjában jelent meg, a címlapra viszont még az 1861-es évszám került.²⁵

A Szász Károly által javasolt javításokat is elvégezve, Madách az első kiadás szövegét figyelembe véve készítette elő a *Tragédia* szövegét a második kiadás számára. Tolnai Vilmosnak a szöveggondozó munkálatok során mindezeket mérlegelnie kellett, s különösen a szövegromlást előidéző körülményeket kellett pontosan föltárnia. Fény derült arra is, hogy a szövegromlási folyamat már a szerző életében megkezdődött, s erre maga Madách is okot adott. Ugyanis a második kiadást előkészítő munkálatai során az első kiadásban megjelent szöveget nem vetette egybe az egyetlen, sajátkezüleg írt példányával. A második

²⁴ Vö. TOLNAI Vilmos: *Az ember tragédiájának szövegéről. A sajtó alá rendező előszava*. In: Madách Imre: *Az ember tragédiája*. S. a. r. és kiad. TOLNAI Vilmos. Bp. 1923. V–IX.

²⁵ Vö. HORVÁTH K. – KERÉNYI F.: *i. m.* (I. az 1. sz. jegyzetet) 410–412.; TOLNAI V.: *i. m.* 1923. (I. a 24. sz. jegyzetet) V–IX.

kiadásra szánt szöveget csak az első kiadás textusával szembesítette. Mindenesetre még így is, ez az 1863-ban megjelent második kiadás adta Tolnai Vilmos vizsgálata szerint a leghitelesebb szöveget. A Tolnai Vilmos által megállapított hiteles szövegben a Madách szerzőségét mutató sorok száma: 4117. E tekintetben több, egymástól eltérő vélemény fogalmazódott meg a szakirodalomban, de a legújabb, megalapozott textológiai kutatások is Tolnai egykori megállapítását igazolják.²⁶

A *Magyar Irodalmi Társaság* kiadványsorozatát indította, *Napkelet-Könyvtára* címmel. Madách *Tragédiájának* Tolnai Vilmos által sajtó alá rendezett kritikai igényű kiadása itt jelent meg 1923 karácsonyára. A Madách főműve iránti kivételes közönség-érdeklődést mutatja az a tény, hogy a példányok négy hét leforgása alatt fogytak el. A második kiadás is hamarosan, már a következő hónap végén napvilágot látott. Ebben a második kiadásban Tolnai az előzőhöz képest bővített jegyzeteket adott, másodszori kiadáskor, a kézirat szövegét is tüzetesebben megvizsgálva, tökéletesítette az első kritikai edíciót.

A kézirat szövegének alakulási folyamatát pontosan jelöli, a változatok eltéréseire, az övét megelőző kiadások szövegei közötti különbségekre fölhívja az olvasó figyelmét. Tolnai szöveggondozó munkája során nem hagyta figyelmen kívül azokat a megjegyzéseket sem, melyeket Arany János és Szász Károly fűzött a kézirathoz. A kiadvány szerkezetét úgy építette fel, hogy ebben függeléként még a kiadástörténetre vonatkozó adatok, a szövegre vonatkozó irodalom, valamint Madáchnak Arany észrevételeire adott megjegyzései is helyet kaptak. Egy jól áttekinthető táblázatban pedig a Madách életét jellemző fontosabb adatokat foglalta össze. A *Tragédia* szövegének sorait ötösével megszámozta. Tolnai *Az ember tragédiájának szövegéről* címmel összegezte a kézirat sorsáról tudni érdemes tényeket, s a *Tragédia* kiadásakor alkalmazott saját szövegkritikai módszeréhez is fűzött megjegyzéseket. Tudománytörténeti szempontból *Az ember tragédiájának* Tolnai-féle kiadása a szövegromlás folyamatának megállapítására tett jelentős kísérletként értékelhető. Tolnai edíciója egy közbülső állomást jelent a teljesebb, sajtóhibáktól mentes szövegkritikai kiadás felé vezető úton. Tolnai Vilmos szövegkiadásának esetlegességeire napjainkban Horváth Károly mutatott rá egy szakcikkben. Ezen tanulságok alapján a *Magyar Tudományos Akadémia Textológiai Bizottságának* felkérésére mára már

²⁶ Tolnai eredményét a közelmúltban Kerényi Ferenc textológiai vizsgálatai is igazolták és megerősítették. A legutóbbi szövegkiadás szövegkritikai előkészítő műveleinél a Tolnai Vilmos által megalapozott Madách-filológiára építhetett a jelenkori kutató. Vö: KERÉNYI Ferenc: *Szemközt Madách Imre szövegével. Egy sajtó alá rendezés műhelynaplójából* = Palócföld 1989. 2. 76–84.; HORVÁTH K. – KERÉNYI F.: *i. m.* (1. az 1. sz. jegyzetet) 410–412. Horváth Károly pontosan kimutatja azokat a sajtóhibákat, amelyek még a Tolnai-féle szövegkritikai kiadást is terhelik. Vö. HORVÁTH Károly: *Az ember tragédiája újabb kiadásairól* = ItK 1987–1988. 5–6. 635–641.

el is készült a *Tragédia* legújabb, nagy szövegkritikai gondossággal összeállított kiadása.²⁷

Bölcséletellenességgel is szokták Tolnait jellemezni. Az irodalomtörténeti munkában nem szerette az absztrakciós megoldások túlhajszolását, s való igaz, nem szívelte a kevés konkrétumra építő elméletieskedést sem, s ezzel a kései pozitivisták között nem volt egyedül. Tudta jól, hogy az induktív és deduktív módszerek kölcsönösen feltételezik egymást, de ő — filológus hajlamú lévén — az egyetemes törvényszerűségek megállapítása helyett az indukciós eljárásokban bővelkedő filológiai vizsgálatnál maradt. Az irodalomtörténeti módszerbe bölcséleti előfeltevéseket vegyítő konstrukciókat kerülte, de az esztétikát és a filológiát, mint önálló tudományzakokat, igen nagyra becsülte.²⁸

Az ember tragédiáját elemző spekulatív esztétika törekvéseit örömmel üdvözölte. Egy a *Tragédiát* esztétikai szempontból elemző szaktudós művéből két számára fontos gondolatot ki is emelt: „emberi értelmünk az élet problémáját meg nem fejtheti, azért elsősorban az érzelmi élet értékeiben találhatjuk meg az élet fenntartó erőit.” — így szól az egyik gondolat. A másik pedig ezt veti föl: „emberi értelmünk, végességében, nem képes az élet végtelenségére érvényes életeszményeket teremteni.” Mitrovics Gyula e két kijelentésének személyes hitelt adva, ezeket idézve, e két mondat jelentésének keresztútján találja meg Tolnai is azt a pontot, ahonnan *Az ember tragédiájának* belső gondolati egysége szemlélhetővé válhat.²⁹

Még ha Tolnai mentalitása, módszere nem is, vagy csak alig tartalmazott elvont bölcséleti vonatkozásokat, vagy ezekre utaló mozzanatok, közvetett módon az élet fönntartó erői utáni kutatási vágy, az emberi lehetőség és értékkeresés irodalmi példáinak föltárására, elemzésére mozgósított, az emberi létföladat megértéséért latba vetett szellemi energiái nem lankadtak el sohasem. Tolnai filológus volt, de érdekelte az esztétika is.

A bölcséletinél jobban illett alkatához az esztétikai megismerési mód. Alkatánál fogva szinte csak a költészet útján tudott a kimondottan bölcséleti tartalmakba behatolni. A költészet volt számára az a terület, ahol az esztétikai mezőnyökön keresztül, a szép közvetítő erejével rendelkező, a szív és az ész

²⁷ Vö. TOLNAI V.: i. m. 1923. (I. a 24. sz. jegyzetet) V–IX. K. K. J. [KOLTAY-KASTNER Jenő] K. K. J.: *Madách: Az ember tragédiája. Első szövegkritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Tolnai Vilmos. Napkelet könyvtára* I. Bp. 1923. 8-rét, 256 l. — *Második jav. és bőv. kiad.* 1924. = ItK 1924. (34. évf.) 70–71.; Vö. HORVÁTH Károly: i. m. 1987–1988. (I. a 26. sz. jegyzetet); *Madách Imre válogatott művei. Összeáll. a bev. tanulm. és a jegyz. írta: HORVÁTH Károly és KERÉNYI Ferenc.* Bp. 1989.

²⁸ Vö. DÉNES Tibor: *Tolnai Vilmos esztétikája* = It 1940. 3. 97–107.; KÁLLAY Miklós: *Irodalmunk metafizikátlansága* = Vigília 1935. 1. köt. 30.

²⁹ TOLNAI Vilmos: *Mitrovics Gyula: Az egység és sokféleség esztétikai elve „Az Ember Tragédiájá”-ban.* (A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. oszt. kiadv. I. köt. 6. sz. Debrecen, 1924.) = ItK 1924. (34. évf.) 138.

szavainak kényes egyensúlyát magában foglaló szöveg bölcseleti jelentését be tudta fogadni. Mindezeket figyelembe véve könnyebben megérthetjük *Az ember tragédiájához* fűződő alapvető vonzalmát is.

BOGOLY, JÓZSEF ÁGOSTON

Vilmos Tolnai, le créateur de la première édition critique de *La tragédie de l'homme*

L'étude s'occupe de l'activité de Vilmos Tolnai qui était l'un des historiens littéraires hongrois considérables du premier tiers du XXe siècle. L'auteur tient compte surtout de ses recherches se rapportant à Imre Madách et à son drame intitulé *La tragédie de l'homme*. En analysant les cercles de problème de la question Madách, il traite en détail le procédé de Tolnai par rapport à l'édition critique de *La tragédie de l'homme*. L'auteur de cette étude apprécie cette édition de Vilmos Tolnai comme une tentative considérable de faire arrêter le processus de la corruption du texte. L'édition critique actuelle de la *Tragédie*, préparée avec un grand soin herméneutique, a utilisé les enseignements de l'édition de Tolnai aussi.